

VU Research Portal

Vermaninghe ende raet voor de Nederlanden: de receptie van Sebastian Castellio's geschriften in de Lage Landen tot 1618

van Veen, M.G.K.

2012

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van Veen, M. G. K. (2012). *Vermaninghe ende raet voor de Nederlanden: de receptie van Sebastian Castellio's geschriften in de Lage Landen tot 1618*. VU.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Vermaninghe ende raet voor de Nederlanden

**De receptie van Sebastian Castellio's geschriften in de
Lage Landen tot 1618**

Mirjam van Veen

Mijnheer de rector, dames en heren,

In 1613 gaf Reinier Telle lucht aan zijn ergernis over het grote gezag dat Calvijn in de Republiek genoot. Gereformeerde ijveraars zetten hem

“als een sant op den altaer ... om van yder mensche ge-eert ja aengebeden te worden”.¹

Om het gezag van Calvijn te ondermijnen vertaalde Telle een geschrift van Sebastian Castellio en publiceerde het. Deze Sebastian Castellio had naam gemaakt als humanist, voorvechter voor religieuze tolerantie en opponent van Calvijns predestinatieleer. Reinier Telles ergernis werd deels ingegeven door bezorgdheid. In het woord vooraf waarschuwde hij dat de gereformeerden de vrijheid op het spel zetten.² Zij neigden ertoe “het Spaensche Joc om Savoyaensche [te] wisselen”.³

¹ [Telle], *Corte ende duydelijcke wederlegginghe*, 161.

² Reinier Telle werkte bij het schrijven van het woord vooraf samen met Bernard Dwinglo. Dwinglo, die later remonstrants predikant zou worden, was in 1613 in een felle polemiek verwickeld met Adrianus Smoutius over diens oproep aan de seculiere overheid op te treden tegen dissidenten. Naar de aard van deze samenwerking is door onderzoekers gegist. Uit een traktaat van Dwinglo blijkt dat hij materiaal aan Telle leverde voor het schrijven van zijn woord vooraf. Dat verklaart dat Telles woord vooraf een opvallend grote gelijkenis met Dwinglo's *Christalijnen Bril* vertoont. Zie voor de samenwerking tussen Dwinglo en Telle: [Dwinglo], *Protest des Autheurs vanden Christalijnen Bril*, c1r/v. Dwinglo schrijft dat hij zijn goede vriend Telle “redenen ende discoursen nopende het invoeren vant ketter-dooden in de ghereformeerde kercken hier te Lande” die hij voor zichzelf had aangetekend, had gegeven om in zijn voorrede bij de vertaling van het werk van Castellio te gebruiken. Zie over het vertaalwerk van Reinier Telle: Fontaine Verwey, ‘Reinier Telle traducteur de Castellion et de Servet’, 142-157.

³ [Telle], *Corte ende duydelijcke wederlegginghe*, 7.

De wijze waarop Reinier Telle in 1613 Castellio's traktaat tegen Calvijn gebruikte, is tekenend voor wat er met Castellio's geschriften in de Lage Landen gebeurde. Het werk van Sebastian Castellio werd in de Republiek een belangrijke bron van argumenten tegen de ontwikkelingen die de Publieke Kerk in de zestiende eeuw doormaakte. De wijze waarop geschriften van Castellio in de Lage Landen werden gerecipieerd en werden gebruikt, vormt het onderwerp van mijn verhaal.⁴

Nadat de beweging van het gereformeerd protestantisme in de Lage Landen voet aan de grond had gekregen, werden binnen deze beweging al snel twee stromingen zichtbaar. Eén stroming richtte zich op Frankrijk en Genève. Deze stroming streefde naar een kerk met een duidelijke eigen identiteit, met scherp omliggende doctrines. Symbool van deze gereformeerde identiteit werden de Heidelbergse catechismus en de Nederlandse geloofsbelijdenis. Tegelijkertijd streefde deze stroming ernaar de gehele Republiek te winnen voor het gereformeerde ideaal en voor de gereformeerde leefwijze. Dit streven perkte de ruimte voor andere stromingen danig in, zeker wanneer de gereformeerden een beroep deden op de seculiere overheid om doperse en katholieke dwalingen aan banden te leggen. Deze op Frankrijk en Genève georiënteerde stroming zou tijdens de synode van Dordt in 1618-1619 aan het langste eind trekken.

Tegenover deze rechtzinnige gereformeerde stroming stond een andere stroming die sterk hechtte aan de vestiging van een brede volkskerk waarin zo veel

⁴ Zie over de receptie van Castellio in de Lage Landen met name: Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt*, 48-104. Veel bibliografische informatie geeft ook: Buisson, *Sébastien Castellion*, 431-480. Zie voorts Valkema Blouw, *Typographia Batava*.

mogelijk mensen zich thuis konden voelen. De invoering van de Heidelbergse catechismus en van de Nederlandse geloofsbelijdenis zag deze stroming als een poging de gewetens van gelovigen aan banden te leggen. Mensen die tot deze stroming behoorden, maakten bovendien bezwaar tegen het mensbeeld van de Heidelbergse catechismus; anders dan de catechismus achtten zij het mogelijk dat een mens reeds in dit leven zou worden bevrijd van de zonde.

Cornelis Boomgaert, een vertaler van werk van Castellio en een opponent van de rechtzinnige gereformeerden, gaf in 1610 het verschil tussen beide stromingen treffend weer. De eerste stroming wilde volgens hem van de gelovigen calvinisten maken, de tweede stroming wilde van de gelovigen goede christenen maken.⁵ Omgekeerd wierp de orthodoxe predikant Reinier Donteclock de tweede stroming voor de voeten van het geloof een schoen te maken die aan alle voeten paste.⁶

Het spanningsveld tussen beide stromingen zorgde voor een reeks conflicten. Het bekendst zijn de conflicten die ontstonden in Utrecht, Leiden en Gouda. In deze steden streefden respectievelijk Hubert Duifhuis, Caspar Coolhaes en Herman Herberts naar een brede volkskerk zonder welomschreven confessionele grenzen.⁷

⁵ [Boomgaert], *Vermaninghe*, 58. Evenals bijvoorbeeld Hugo de Groot zou doen, suggereerde Boomgaert dat het geloof in predestinatie en erfzonde van elders kwam: het was “van heftighe geleerde die van Geneven en elders quamen” ingedrongen. Boomgaert blijkt in zijn traktaat een lijn te zien die Castellio, Coornhert, de auteurs van de Goudse catechismus en de opposanten van Gomarus met elkaar verbindt. Zie voor Hugo de Groot: *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas*, 150-151.

⁶ Donteclock, *Proeve des Gouschen Catechismi*, 28. Donteclocks verwijt betref de Goudse catechismus.

⁷ Hibben, *Gouda in Revolt*; Kaplan, *Calvinists and Libertines*; Kooi, *Liberty and Religion*.

Van een iets andere aard was het conflict tussen Dirck Volckertsz Coornhert en de rechtzinnige gereformeerde predikanten. Ook hij keerde zich tegen de pogingen om een Publieke Kerk met een welomschreven belijdenis te creëren, maar anders dan Duifhuis, Coolhaes en Herman Herberts was Coornhert geen predikant en geen lid van de gereformeerde kerk.⁸

Tijdens deze conflicten bleken de twee stromingen zichzelf te zien als hoeders van het ideaal van de Opstand. Beide stromingen vreesden dat de andere stroming dit ideaal verloochende. De op Frankrijk en Genève georiënteerde stroming vreesde dat door toedoen van “onrustige geesten” de gereformeerde waarheid weer teloor zou gaan.⁹ Volgens een auteur afkomstig uit deze stroming beoogde Reinier Telle met zijn Castellio-vertaling niets anders dan “die klare levendichmakende wateren van Godes woort” met zijn “beslijckte libertijnsche poten te bekladden”.¹⁰ Reinier Telle verweet de rechtzinnige gereformeerden op zijn beurt dat ze “het suchten onder het cruys” waren vergeten. De vrijheid die de Nederlanders tijdens de Opstand hadden verworven, zetten de rechtzinnige gereformeerden volgens hem nu al weer op het spel. Hun beroep op de overheid om de Publieke Kerk te beschermen tegen de invloed van andere stromingen maakte duidelijk dat deze gereformeerden van dezelfde middelen gebruik maakten als de katholieke inquisiteurs hadden gedaan.¹¹

⁸ Roobol, *Disputation by Decree*.

⁹ Nationale Synode, Den Haag, juni-augustus 1586, Particularia, art 4 (Rutgers, *Acta*, 554). Gertjan Glismeijer maakte me op dit citaat attent. Zie ook: Augustijn, ‘Die Reformierte Kirche in den Niederlanden und der Libertinismus’, 107-121.

¹⁰ [Smoutius], *Antwoorde*, 37.

¹¹ [Telle], *Corte ende duydelijcke wederlegginghe*, 2 = Dwinglo, *Christalijnen Bril*, a3r.

De zo-even aangeduide conflicten zijn onderwerp geweest van verschillende studies. Over het algemeen worden deze conflicten bestudeerd als los van elkaar staande gebeurtenissen en worden mensen als Duifhuis, Coolhaes, Herman Herberts en Coornhert beschreven als eenlingen die los van elkaar opereerden. Daar valt iets voor te zeggen. De hoofdpersonen uit de genoemde conflicten hadden geen gezamenlijk program en waren niet door een organisatorisch verband met elkaar verbonden. Coornhert en Coolhaes bleken onderling van mening te verschillen over de exacte rol die de Publieke Kerk in de samenleving zou moeten vervullen. Coornhert vroeg zich daarom af of zij wel in dezelfde schuit zaten. Volgens Coolhaes zou de gehele bevolking van de Republiek een onderdak moeten vinden in deze kerk en zou de overheid mensen moeten kunnen dwingen om zich bij de Publieke Kerk aan te sluiten. Coornhert betwistte dat standpunt en pleitte voor tolerantie.¹² Toch zie ik voldoende redenen te kiezen voor een iets andere zienswijze dan gebruikelijk en te spreken van een stroming.

Zoals uit de aangehaalde correspondentie tussen Coornhert en Coolhaes al blijkt, stonden de genoemde “onrustige geesten” met elkaar in contact.¹³ Soms kenden ze elkaar persoonlijk; een andere keer maakten ze van elkaars geschriften gebruik. Over en weer sloegen ze nauwlettend elkaars optreden gade en gebruikten elkaars optreden als exempel.¹⁴

¹² D.V. Coornhert aan C. Coolhaes, [1580] (*Brieven-boeck*, WW3 ep. 95-96, 145v-146v).

¹³ Coornhert verbleef het laatste jaar van zijn leven in Gouda. Het is bijna ondenkbaar dat hij daar Herman Herberts niet zou hebben ontmoet.

¹⁴ Coornhert ging ervan uit dat Gouda bij zijn disputen tegen de gereformeerde predikanten aan zijn kant stond. Zie: Coornhert aan een

Mensen als Duifhuis, Coolhaes, Coornhert en Herman Herberts deelden bovendien een bepaalde geschiedenis: ze waren alle vier balling geweest in het Rijnland. In het Rijnland hadden verschillende gemeentes door middel van een liturgisch compromis de confessionele verschillen overbrugd.¹⁵ Voor de vier genoemde mannen bleef dit liturgisch compromis een waardevol voorbeeld. Duifhuis bijvoorbeeld bleef, eenmaal predikant in Utrecht, zijn koorkleed dragen teneinde het katholieke bevolkingsdeel binnen boord te houden. Hij verwees voor deze handelwijze expliciet naar het voorbeeld van Wezel.¹⁶ Vluchtelingengemeentes in het Rijnland hadden wellicht naast principiële redenen, praktische redenen om de confessionele verschillen niet te zeer te benadrukken. Ze vormden immers binnen het Rijk

vriend, Haarlem, 10 november 1583, WW 3, 449r. Coolhaes zag in Gouda een lichtend voorbeeld. Zie: Coolhaes, *Toutzsteen*, c3r-c3v. Coornhert was nauw betrokken bij het conflict in Leiden en schreef traktaten waarin hij het standpunt van het stadsbestuur en van Coolhaes verdedigde. Zie: Coornhert, *Iustificatie des magistraets*. Herman Herberts gebruikte een geschrift van Coornhert. Zie noot {54}. Op zijn beurt verwees Coornhert met instemming naar Herman Herberts. Zie Coornhert, *Hemel-werck, ofte quay toe-verlaet* (WW 2, 361r). Gouda gebruikte bij de opbouw van de Publieke Kerk Utrecht als lichtend voorbeeld. Duke en Jones, 'Towards a Reformed Polity in Holland, 1572-1578', 378.

¹⁵ In bijvoorbeeld Goch, Gennep en Wezel werd een liturgisch compromis gebruikt. Zie: Johannes Pollius aan Rudolph Gualther, 1562 (Van Booma ed, *Communio clandestina*, dl 1, 58-60). Zie tevens Spohnholz, 'Multiconfessional Celebration of the Eucharist in Sixteenth-Century Wesel', 705-29.

¹⁶ Pieter de Bert aan de broeders in Utrecht, Rotterdam, 7 augustus 1578 (Bor, *Vervolch vande Neerlandsche Oorloghen*, , boek 21, 107v). Coolhaes, *Apologia*, a3r. Coornhert, *Verscheyden t'samenspraken*, (WW 1, 444r/v).

een minderheid.¹⁷ Vanuit het Rijnland kwam steun voor de poging van de Prins om gereformeerde predikanten de confessie van Augsburg te laten ondertekenen teneinde de kloof tussen lutheranen en gereformeerden te overbruggen en één breed front te vormen tegen Philips II. De provinciale synode van Bedburg meende dat ondertekening serieuze overweging verdiende.¹⁸ Herman Herberts integreerde, toen hij dienst deed als predikant in Wezel, in zijn eigen belijdenis elementen uit de confessie van Augsburg.¹⁹ Het onder historici gangbare beeld dat de prins rond de synode van Emden tegenover een hecht front van compromisloze calvinisten stond, verdient dus bijstelling. Het plan van Willem van Oranje mislukte door de weigering van rechtzinnige predikanten: zij kozen exclusief voor de Nederlandse geloofsbelijdenis. Twee

¹⁷ Vergelijk: Dingel, 'Religionssupplikationen der Französisch-Reformierten Gemeinde in Frankfurt am Main', 281-296.

¹⁸ "Item datmen beraetslage wat voor een beste middele nu soude konnen volghen om een eenicheyt ende overeenkominghe op te richten met de gemeynte der Confessie van Ausborch. Item oft het goet wesen sal den naem der Confessie voorsz te voeren. Oock so is voorghegheven de goede gheneghentheytt sommiger Predicanten, int landt van Dillenborch residerende ende oock in Hessen, ende is voorghegheven datmen door Godes hulpe ende ghenade goede middel vinden soude tot een goede christelijcke overeenkominge der voorsz^{er} Predicanten, jae oock met die van den lande van Sacxen, wt aenmerckinge des Catechismi, nu onlanx tot Wittenberch wtghegheven; voorts datmen sich daerover beraetslagen wille, om te besien wat in desen goet ghedaen oft ghelaten zijn soude. Dit is wtgesteld om op het Synodus qualificatus voorgedragen te wordden." Provinciale Synode van Bedburg, 4 juli 1571 (Janssen en Van Toorenenbergen (eds), *Acten* [WMV II/II], 6-7). Mout verwijst naar de synode van Bedburg om te illustreren dat "de protestanten niet of nauwelijks bereid waren tot samenwerking onderling." De acta van de synode wijzen mijns inziens een andere kant op. Mout, 'Het intellectuele milieu rond Willem van Oranje', 610-611. Zie ook Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog*, 89-120.

¹⁹ Van der Gouw, 'Herman Herbers te Wezel', 69-71.

leden van de vluchtelingengemeente van Emden, Frans Coornhert en Laurent Jacobsz Reael, betreurden de gang van zaken. Zij vreesden dat de rechtzinnige gereformeerden nog eens een “nieu pausdomme” zouden invoeren. Frans Coornhert legde aan zijn broer Dirck Coornhert uit dat de gereformeerde predikanten politiek gevoel misten.²⁰

De stellingname van deze ballingen zou aanleiding moeten zijn de onder historici gegroeide consensus dat er zoiets als een “Exulanten theologie” zou hebben bestaan te heroverwegen.²¹ Deze “Exulanten theologie” zou zich hebben gekenmerkt door radicaliteit en door een vast geloof in de leer van verkiezing en verwerping. Ballingen zouden sterk de eigen groep hebben afgebakend tegenover de buitenwereld. Met name door deze “exulanten theologie” zou bij de synode van Dordt de radicale calvinistische richting de overhand hebben gekregen over de richting van mensen als Coornhert. Echter de voormalige ballingen Duifhuis, Coolhaes Coornhert en Herman Herberts streefden er juist niet naar om de grenzen van de eigen groep af te bakenen en waren afkerig van de predestinatieleer. Het valt niet uit te sluiten dat er een verschil was tussen ballingen uit het Rijnland en ballingen uit het zuiden, maar waarschijnlijk lijkt me dat niet. Een man als Coolhaes beklemtoonde inderdaad dat zijn orthodoxe opponenten uit het zuiden stamden, maar deze beschrijving diende een polemisch doel. Coolhaes en tijdgenoten die een vergelijkbaar beeld schetsten, wilden

²⁰ Laurent Jacobsz Reael aan Dirk Cater, Emden, 17 juli 1570 (Van Someren ed, ep. 14, 47-48); Frans Coornhert aan Dirk Coornhert, 19 juli 1570 (Van Someren ed, ep. 15, 51-55); De gemeente van Emden aan de gemeente van Heidelberg, 19 juli 1570 (Van Someren ed, ep. 16, 55-59).

²¹ Zie bijvoorbeeld: Schilling, ‘Europa’, 78. Zie tevens: Oberman, *Die Reformation*, 297.

hun lezers doen geloven dat het geloof in de predestinatie en de orthodoxie van zijn tegenstanders van vreemde bodem stamde en niet bij de Republiek hoorde.²²

Hoewel er verschillen bestonden tussen mensen als Duifhuis, Coornhert, Coolhaes en Herman Herberts, was er veel wat zij deelden. Zo legden zij alle vier een voorliefde voor de middeleeuwse mystiek aan de dag en gebruikten ze deze mystiek om hun hoorders en lezers aan te sporen hun oude wil te doden en een nieuw deugdzaam mens te worden.²³ De beoefening van de deugd, een geloof door liefde werkende, achtten mensen als Coornhert en Herman Herberts van veel groter belang dan het dispuut over de ware leer. Deze relativering van het belang van de leer maakte dat zij gemakkelijker dan rechtzinnige predikanten over confessionele verschillen heen konden stappen. Van Duifhuis, Coolhaes, Herman Herberts en Coornhert staat bovendien vast dat ze een voorliefde hadden voor spiritualistisch gedachtegoed. Spiritualisten maakten een scherp onderscheid tussen geestelijk en vleselijk, tussen innerlijk en uiterlijk. Van de uiterlijke, vleselijke wereld moest een gelovige afstand nemen om geestelijk te worden. Tot deze uiterlijke zaken behoorde de institutionele kerk, met haar zichtbare rituelen. Daarnaast deelden mensen uit deze dissidente stroming een voorliefde voor geschriften van Sebastian Castellio. Zijn polemieken met Calvin vertoonde een sterke gelijkenis met die tussen de twee geschetste stromingen in het

²² Kaplan, ‘“Dutch” religious tolerance’, 13-14. Zie voor Coolhaes en zijn oordeel over de Vlamingen: Coolhaes, *Apologia*, 55r-56r. Zie voorts noot {5}. Zie over de invloed van ballingen uit het zuiden: Frijhoff, ‘Meertaligheid in de gouden eeuw’, 26.

²³ Zie voor Duifhuis’ voorliefde voor de mystiek: Predikanten van de minderbroederskerk te Utrecht aan Amsterdam, Gorkum, Dordrecht, Delft, Schiedam, Emden, ongedateerd, Bor, boek 21, 109r. Zie voor Coornhert bijvoorbeeld: Buys, *De kunst van het weldenken*, 227-231.

Nederlandse religieuze landschap. Castellio's geschriften bleken buitengewoon bruikbaar om naast en tegenover de rechtzinnige stroming binnen de gereformeerde kerk een alternatief te formuleren.

Deze Sebastian Castellio had ooit aan de zijde van Calvijn gestreefd naar een reformatie en had zich met name sterk gemaakt voor het gereformeerde onderwijs. Met zijn humanistische vorming en zijn grote taalgevoel leek Castellio een ideale steunpilaar voor de gereformeerde reformatie. Maar tijdens Calvijns tweede periode in Genève groeiden Calvijn en Castellio uit elkaar. Calvijn werd in deze periode de leidsman van de kerk van Genève en trachtte zijn idealen door middel van wetten en regels een vaste vorm te geven. Castellio zag in dit streven naar vaste institutionele vormen een gevaar voor het eerste reformatorische vuur: "hoe dichterbij de kerk, hoe verder van God". Hij vreesde dat de reformatie, evenals Rome dat had gedaan, het geestelijk zwaard voor een wereldlijk zwaard verwisselde. Castellio vertrok naar Bazel en werd daar een grondlegger van, zoals zijn belangrijke biograaf Ferdinand Buisson het omschreef, het liberale protestantisme.

Castellio ontwikkelde zich tot een belangrijke opponent van Calvijn en diens opvolger Théodore de Bèze. Hun conflict spitte zich toe op de visie op de Bijbel, de vervolging van ketters en de predestinatie- en rechtvaardigingsleer. Castellio bleek een scherp oog te hebben voor de problemen rond de overlevering van de tekst van de Bijbel. Bijzonder duidelijk bleek dat bij zijn behandeling van de Hebreeuwse tekst van het Oude Testament. Indien nodig corrigeerde hij de overgeleverde tekst: een punt van een vocaal viel nu eenmaal makkelijk weg. Calvijn en Bèze vreesden dat Castellio zodoende de

autoriteit van de Bijbel ondergroef. Met de terechtstelling van de anti-trinitariër Miguel Servet bereikte het conflict een hoogtepunt. Calvijn had, nadat hij in Genève was gearresteerd, Servets ketterij vastgesteld en zodoende een aandeel gehad in het proces dat leidde tot diens dood. Castellio schreef naar aanleiding van het proces in Genève een gedreven pleidooi voor religieuze tolerantie, *De haereticis an sint persequendi*. Castellio verweet Calvijn dat hij door de terechtstelling van Servet geen ketterij had bestreden, maar een mens had gedood. In het vervolg van de jaren vijftig en zestig bleef Castellio geschriften schrijven waarin hij op verschillende manieren pleitte voor religieuze tolerantie. Daarnaast opende hij de aanval op Calvijns predestinatieleer en op diens rechtvaardigingsleer. In Calvijns predestinatieleer zag hij een gevaar voor de moraal. De leer van de toegerekende rechtvaardigheid omschreef hij als een “waangerechtigheid”. Voor een dronkaard, redeneerde Castellio, bestond geen toegerekende nuchterheid, voor een zondaar geen toegerekende rechtvaardigheid. Een zondaar moest ophouden met zondigen om rechtvaardig te worden, zoals een dronkaard ook moest ophouden met drinken om nuchter te worden.²⁴

Calvijn en Castellio voelden zich over en weer door elkaar verraden en hadden voor elkaar geen goed woord meer over. Castellio meende dat Calvijn en de zijnen geheel en al van de liefde van Christus waren vervreemd; Calvijn op zijn beurt betitelde Castellio als “een monster”. Castellio’s verhouding met andere mensen uit de protestantse wereld was aanzienlijk beter. Philip Melanchthon, maar ook Wolfgang Musculus achtten Calvijns polemieken tegen Castellio te scherp; Martin Bucer

²⁴ Castellio, *De arte dubitandi*, 114.

en Francisco Enzinas (Dryander) waardeerden Castellio's Bijbelvertaling.²⁵

Tijdens zijn leven onderhield Castellio met verschillende Nederlanders contact. Tot Castellio's netwerk behoorden Nederlanders met uitgesproken spiritualistische opvattingen, zoals David Joris, diens schoonzoon Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk en Humanus Caesarius, de schoonzoon van Hendrick Niclaes, de voorman van het Huis der Liefde en de familisten. Blesdijk brak met David Joris toen hem duidelijk werd dat een zucht naar eigen gewin David Joris niet vreemd was; hij vertrok uit Bazel en dook op in Duisburg. Vanuit het Rijnland correspondeerde hij in 1562-1563 met Castellio over religieuze tolerantie.²⁶

Humanus Caesarius zwierf net als Blesdijk rond in het Rijnland en in 1562 berichtte Caesarius aan Castellio dat hij Blesdijk in Duisburg had gesproken.²⁷ Humanus Caesarius was geporteerd van Castellio's *Conseil à la France désolée*, een pleidooi voor religieuze tolerantie. Hij meldde in een brief uit 1563 dat het werk door velen werd gelezen.²⁸

Het zou kunnen zijn dat Castellio's contacten met davidjoristen en familisten een rol speelden bij de publicatie van de *Proverbia Solomonis* in 1556 en bij de publicatie van de *Theologia Deutsch* in 1558. De *Proverbia*

²⁵ Van Veen, *De kunst van het twijfelen*.

²⁶ Castellio aan Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk, 23 november 1562 (CO 19, ep. 3880, 587); Blesdijk aan Castellio, Duisburg, 31 januari 1563 (Buisson 2, ep. 98, 464-467). Zie over Blesdijk en diens verblijf in de Palts: Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk*, 140-146.

²⁷ Humanus Caesarus aan Castellio, Dordrecht, 17 juli en 4 augustus 1562 (Buisson 2, ep. 94, 460-461). Zie over Humanus Caesarus: Hamilton, *The Family of Love*, 41-42.

²⁸ Humanus Caesarius aan Castellio, 4 juni 1563 (Buisson 2, ep. 101, 469).

Solomonis verscheen bij de Deventer boekdrukker Albert Pafraet. Zijn vader was verantwoordelijk geweest voor de verschijning van David Joris' *Wonderboeck* en stond in contact met davidjoristen. Christoffel Plantijn bezorgde vanuit Antwerpen Castellio's *Theologia Deutsch*.²⁹ Plantijn onderhield nauw contact met het Huis der Liefde, de groepering van Hendrick Niclaes.

Hoezeer Castellio in spiritualistisch vaarwater zat, bleek ook uit de waardering van twee andere spiritualisten voor diens werk: Justus Velsius en Jan Wier. Velsius verspreidde Castellio's gedachtegoed onder andere in Frankfurt; Wier gebruikte Castellio's gedachtegoed in zijn betoog tegen de heksenvervolging.³⁰

²⁹ Zie over deze vertaling: Becker, 'De "Theologia Deutsch"', 161.

³⁰ In Frankfurt deed Justus Velsius tijdens een bezoek van Calvijn van zich spreken. Hij opponeerde tegen de predestinatieleer en hield Calvijn voor dat indien de mens geen vrije wil zou hebben, God een tiran was. Justus Velsius aan Castellio, Frankfurt, 9 november 1556 (Buisson 2, ep. 53, 426-427). De kans is groot dat Castellio en Jan Wier elkaar eveneens hebben gekend. Hoorens, *Een ketterse arts voor de heksen*, 151; 298-299. Hoorens betwist dat Wier spiritualist zou zijn geweest. Het argument dat Wier het bestaan van de duivel niet ontkent, is mijns inziens niet doorslaggevend. Het gegeven dat David Joris twijfelde aan het reële bestaan van de duivel, wil nog niet zeggen dat dit een gemeenschappelijk kenmerk was van alle spiritualisten. Zie over de opvattingen van Wier: De Waardt, 'Witchcraft, Spiritualism, and Medicine: The Religious Convictions of Johan Wier', 369-391. Ook Nicolaas Borremans zag in 1663 in een uitgave van werk van Castellio en andere pleitbezorgers voor religieuze tolerantie een verband tussen het pleidooi voor tolerantie en het protest tegen hekserijprocessen. Hij had, legde hij uit, "afkeer ... van het storten van onschuldigh bloedt". Zowel het doden van ketters als het doden van heksen was een werk van de satan. Een bepaalde rethoriek waarbij mensen voor ketters werden uitgescholden, vormde volgens Borremans de opmaat voor geweld. [Borremans], *Het gevoelen van verscheyden zo oude als nieuwe schrijvers, aengaende de ketters*, 2r; [Borremans], *Waerborg om geen quaed hals-gericht te doen*, 3r. Zowel ketters als heksen werden geacht een pact te hebben gesloten met de duivel. In het protest tegen de

Vanuit Düsseldorf roemde Gaspar Haberijs Castello's uitgave van de *Theologia Deutsch*. Deze Haberijs stond in contact met Jacobus Leichius, iemand uit het correspondentienetwerk van David Joris. Hij verzocht in zijn brief aan Castello een uitgave van *De Navolging van Christus* te vervaardigen, die geschikt zou zijn voor gebruik in het onderwijs.³¹ Volgens Marnix van Sint Aldegonde was Castello's uitgave van de *Theologia Deutsch* een inspiratiebron van de spiritualisten in de Lage Landen.³²

Castello's contacten met Nederlanders bleven niet beperkt tot spiritualisten. Ook Georgius Cassander, een op verzoening van de confessionele tegenstellingen gerichte theoloog uit Keulen, kende Castello's Bijbelvertaling.³³ Cassander behoorde voorts tot de lezerskring van Castello's *Conseil à la France desolée*. Hij achtte Castello's pleidooi voor tolerantie te radicaal: soms kon een vorm van dwang nuttig zijn.³⁴

Uit de contacten die Castello tijdens zijn leven met verschillende Nederlanders onderhield, krijgt men de indruk dat met name zijn uitgaven van de middeleeuwse mystieke werken van belang waren. Daarnaast putten deze Nederlanders uit Castello's pleidooi voor religieuze

vervolgung van ketters en heksen werd in beide gevallen de mogelijkheid van een dergelijk pact ontkend. Zie ook: Waite, *Eradicating the Devil's Minions*.

³¹ Caspar Haberijs aan Castello, 14 maart 1563 (Buisson 2, ep. 99, 467-469). Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz. Van Blesdijk*, 103-104.

³² Marnix van St Aldegonde aan Bèze, Baudrenghien, 10 januari 1566 (Corr. de Bèze 7, ep. 445, 27).

³³ Petrus Nannius aan C. Gualther en aan G. Cassander, Leuven, 13 november, geen jaar ([Bertius], *Illustrum et clarorum virorum epistolae selectiores*, ep. 14, 74).

³⁴ Cassander aan Aggaeus van Albada, (ongedateerd), (Cassander, *Opera Omnia*, ep. 58, 1152). Zie over Cassander: Nolte, *Georgius Cassander*.

tolerantie. Dit beeld stemt in grote lijnen overeen met wat door Nederlandse drukkers en uitgevers van Castellio's werk op de markt werd gebracht. Christoffel Plantijn en Dirck Buyter uit Vianen brachten mystieke werken op de markt. De drukker Herman 't Zangers uit Steenwijk publiceerde een pleidooi voor religieuze tolerantie. Deze Steenwijkse vertaling was een vertaling van de Duitse uitgave van Castellio's *De haereticis an sint persequendi*.³⁵ In Castellio's netwerk namen mensen, en dan met name spiritualisten, uit het Rijnland een prominente plek in. Zijn invloed beperkte zich echter niet tot deze regio. Ook Petrus Haemstede, predikant in Londen, zou sympathie hebben gehad voor Castellio's pleidooi voor tolerantie.³⁶

Al te stellige uitspraken over de aard en omvang van de Castellio-receptie zijn, gezien de kleine aantallen Nederlandse Castellio-drukken, echter niet mogelijk.

Kort na Castellio's overlijden waarschuwde Bèze in een brief aan de hofpredikant Jean Taffin tegen de invloed die Castellio uitoefende op de Nederlandse opstandelingen. Zij pleitten volgens Bèze voor godsdienstvrijheid in het algemeen, dus ook voor de dopers, en dat ook nog eens in bewoordingen die soms woord voor woord waren ontleend aan Castellio.³⁷ Niet duidelijk is waarop Bèze concreet doelde. Het pamflettenoffensief dat de opstandelingen in het midden van de jaren zestig ontketenden tegen de politiek van Philips II, vertoonde

³⁵ [Castellio], *Van ketteren, ofmen die oock vervolgen, off hoemen met haer handelen sal*, a1v. Zie over Herman 't Zangers: Valkema Blouw, 'Een vergeten ondergrondse drukker: Herman 't Zangers in Steenwijk (1565-1580)'.

³⁶ Nicolas des Gallars aan Calvijn, Londen, 14 februari 1561 (CO 18, ep. 3341, 367). Zie over Haemstede: Jelsma, *Adriaan van Haemstede*.

³⁷ Bèze aan Jean Taffin, Genève, 7 juni 1566; 19 augustus 1566 (Corr. de Bèze 7, ep. 473, 127-128; ep. 497, 205).

inderdaad sporen van invloed van Castellio. Zo treffen we in verschillende pamfletten de gedachte aan dat de overheid tot de vleselijke wereld behoorde, en daarom per definitie niet in staat was om over geestelijke zaken te oordelen, een argument dat ook door Castellio was gebruikt.³⁸ Ook verwijzing naar de gelijkenis van het onkruid in de akker uit Mt 13 treffen we in verscheidene pamfletten van opstandelingen aan. Probleem met dergelijke overeenkomsten is wel dat het onderscheid tussen vlees en geest en de toepassing daarvan op de overheid en vervolging van ketters net zo min als de verwijzing naar Mt 13 was voorbehouden aan Castellio.³⁹

Wel duidelijk is dat in kringen rond de Prins sympathie voor Castellio bestond.⁴⁰ Hiervan is Pierre Loyselier de Villiers een duidelijk voorbeeld. Deze latere hofpredikant was over de geschriften van Castellio uitgesproken positief. Een uitzondering maakte hij voor

³⁸ Zie bijvoorbeeld: [Junius], *Brief discours envoyé au Roy Philippe; Remonstrance ofte vertoogh aen den grootmachtigen Coninck van Spaengen etc.* Zie over de discussie over de vraag wie de auteur was van de *Remonstrance*: Erbe, *François Bauduin (1520-1573)*, 168-170. Gilly meent dat Bèze doelde op de *Remonstrance*. Hij schrijft de *Remonstrance* toe aan François Beauduin. Gilly, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600*, 227-228. Zie tevens: Gilly, 'Sebastian Castellio und der politische Widerstand gegen Philip II von Spanien', 30-31. Van Schelven suggereerde dat Bèze doelde op een traktaat van Junius. Van Schelven, *Uit den strijd der geesten*, 37-39. Het klopt dat in beide traktaten gedachtegoed van Castellio is terug te vinden. Bèzes verzuchting dat de opstandelingen woord voor woord passages van Castellio hadden overgenomen, is echter op geen van beide traktaten van toepassing. Zie over de in deze periode verschenen pamfletten: Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, 3-24.

³⁹ Zie over het gebruik van deze parabel in het tolerantiedebat: Bainton, 'The parable of the tares', 67-89.

⁴⁰ Mout, 'Het intellectuele milieu van Willem van Oranje', 612.

Castellio's Bijbelvertaling: die zou meer weg hebben van een parafrase dan van een vertaling.⁴¹

Het uitgesproken negatieve oordeel van Calvijn en Bèze weerhield in deze periode gereformeerden er niet van om Castellio's geschriften te gebruiken en te waarderen. De Rijnlandse balling Petrus Bloccius bijvoorbeeld verwees in zijn boek uit 1567 naar Castellio's *De haereticis an sint persequendi*, en constateerde dat veel tijdgenoten zo betoverd waren dat "se de christenen noemen Castalionisten, als sy vermanen met Christo, datmen dat oncruyt sal laten opwassen." Het doden van ketters achtte hij een werk van de duivel. "... de schapen vermoorden niemandt".⁴² Dat Bèze Castellio's Bijbelvertaling fel had gekritiseerd, betreurde hij. Castellio had, schreef Bloccius, nooit beoogd het laatste woord over Bijbelvertalen te spreken maar had "gedaen nae syn gave."⁴³

Eind jaren zeventig nam de Castellio-rennaissance in de Lage Landen een nieuwe vlucht.⁴⁴ Derick Wylicks van Santen uit Rees bracht de *Navolghinghe Christi en Een nuttelijcke ende seer stichtelijcke wtlegginghe ... van de predestinatie of verkiesinge Gods* op de markt. Het eerstgenoemde boek was een vertaling van Castellio's uitgave van het beroemde boek van Thomas à Kempis. In zijn editie had Castellio de lofzang op de eucharistie weggelaten. Het tweede boek was waarschijnlijk een vertaling van een Franse bewerking van Castellio's

⁴¹ William Barlow aan Joseph Simler, Eton, 25 januari 1575 (Robinson ed, *Zurich Letters* dl 1, ep. 105, 261).

⁴² Bloccius, *Meer dan twee hondert ketteryen*, 361, 362.

⁴³ Bloccius, *Meer dan twee hondert ketteryen*, 169.

⁴⁴ De term Castellio-rennaissance stamt van Guggisberg. Guggisberg, *Sebastian Castellio. Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz*, 270.

annotatie in zijn Bijbelvertaling bij Romeinen 9: “Jacob heb ik liefgehad, Ezau heb ik gehaat”.⁴⁵ Wellicht maakte Hubert Duifhuis van *Een nuttelijcke ende seer stichtelijcke wtlegghinghe* gebruik. In 1579 twistte hij met zijn rechtzinnige collega Werner Helmichius over de predestinatieleer. Tijdens dit gesprek raadde hij Helmichius aan om Castellio te lezen, vooral over de predestinatieleer.⁴⁶ Duifhuis kan echter ook op een ander traktaat van Castellio over de predestinatieleer hebben gedoeld. Dat Castellio’s polemieek tegen de predestinatieleer in de Lage Landen bekend was, blijkt ook uit een traktaat van Coornhert uit 1581. Hierin

⁴⁵ Volgens Guggisberg was dit traktaat een vertaling van Castellio’s annotatie bij Romeinen 9 in zijn Latijnse Bijbelvertaling uit 1554. Op de titelpagina van de vertaling wordt echter gewezen op een Franse tekst. *Een nuttelijcke ende seer stichtelijcke wtlegghinghe* komt bovendien niet overal overeen met de annotatie bij Romeinen 9. Het begin en het slot van het traktaat komen niet overeen met de annotatie. Ook in de tekst zijn kleine verschillen aan te wijzen. De Franse tekst over Romeinen 9 kan op verschillende manieren zijn ontstaan. Een eerste mogelijkheid is de volgende. De censor had Castellio’s annotatie uit zijn Bijbelvertaling laten verwijderen. Vervolgens schreven sympathisanten de annotatie over om hem toch in omloop te brengen. Op die manier zou ook een Franse tekst in omloop kunnen zijn gekomen. Wellicht hebben deze sympathisanten de tekst licht gewijzigd. Een andere mogelijkheid is dat Castellio zelf een Franse bewerking van zijn annotatie heeft geschreven en in omloop heeft gebracht. Van Castellio is bekend dat hij vaker handgeschreven geschriften onder zijn sympathisanten liet circuleren. Guggisberg vermeldt tevens dat het traktaat twee keer te Rees zou zijn gepubliceerd. Dat is niet juist. De Koninklijke Bibliotheek bewaart inderdaad twee exemplaren van dit traktaat, maar deze exemplaren zijn identiek. Alleen de titelpagina is verschillend. Zie Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt*, 59.

⁴⁶ Werner Helmichius in een ongeadresseerde brief, Utrecht, juli 1579 (WMV 3 /4, ep. 5). Helmichius richt zijn brief aan een participant aan het debat met Coornhert. Hij moet zich tot Johannes Damius, predikant in Haarlem, hebben gericht; die was op dat moment in debat met Coornhert.

verwees hij naar Castellio's annotatie bij Romeinen 9 in diens Bijbelvertaling uit 1554.⁴⁷

Een belangrijke bijdrage aan de genoemde Castellio-renaissance kwam van Coornhert. Toen in 1578 de Bazelse boekdrukker Pietro Perna een aantal ongepubliceerde werken van Castellio publiceerde en deze publicatie onder andere opdook in het Rijnland, was Coornhert er als de kippen bij om een exemplaar te bemachtigen. Hij nam zich voor werken van Castellio te vertalen.⁴⁸ Voor de vertaling van de door Perna

⁴⁷ Coornhert: "Sebastien Castellio hadde Beza in zijn Stoysche predestinatie onder anderen oock tegen geworpen, die blijde roepe ende vrolicke bootschappe Jesu: Comt tot my alle die arbeyt ende beladen zijt, ick sal u verlichten: tot bewijs dat God door Christum alle menschen niemant uyt ghesondert, zijn ghenade int algemeyn aenbiedt." *Van de toelatinghe ende decrete Godts*, [1582 (?)] (WW 2, 530v). Coornhert citeert waarschijnlijk de annotatie bij de Bijbelvertaling. De verwijzing naar een stoïcijnse predestinatie komt in de *Nuttelijcke ende seer stichtelijcke wtlegginghe* namelijk niet voor. Verondersteld dat de vertaler geen veranderingen ten opzichte van de Franse tekst heeft aangebracht, zou Coornhert moeten verwijzen naar Castellio's Bijbelvertaling. Verg. Coornhert, *Van de toelatinghe ende decrete Godes*, Altena 1572, 123. In de uitgave van 1572 van *Van de toelatinghe ende decrete Godes* komt de verwijzing naar Castellio nog niet voor.

⁴⁸ Castellio, *Dialogi IIII. De praedestinatione -De electione -De libero arbitrio- De fide* - Coornhert aan een vriend, 19 september 1578 (WW 1, 554d). De editie van Perna was ook bekend bij Coornherts opponent Reinier Donteclock. Donteclock bracht in een geschrift uit 1580 de proloog van de dialogen over de predestinatie in stelling tegen Coornhert. Hij liet zien dat Coornhert en de schrijver van de proloog het over de verkiezing van Judas niet eens waren. Donteclocks betoog irriteerde Coornhert bovenmatig. Hij weigerde zich met, zoals Coornhert het afdeed, "spiegel-vechterije" met een zekere schrijver van een proloog in te laten, maar tekende tegelijkertijd aan dat hij "in een bladeken van Castellions schriften meer waarheys, meer Godsvruchticheys, ende meer stichtelijckheys vinde, dan in alle de boecken Calvini ende Beze." (Coornhert, *Van de toelatinghe ende decrete Godts* (WW 2, 538r). Coornherts uitval over het spiegelgevecht is te

gepubliceerde dialogen werkte hij samen met Dirck Kemp. Deze Dirck Kemp was in Delft lid van de gereformeerde kerk. De kerkenraad twijfelde in 1579 echter aan zijn rechtzinnigheid. Hij was, zo blijkt uit het kerkenraadsverslag, een aanhanger van Coornhert, ontmoette Justus Velsius toen die Delft aandeed, en twijfelde aan de leer van de erfzonde en predestinatie.⁴⁹ In 1581 publiceerde de Utrechtse drukker Coenraet Henricksz het resultaat van de samenwerking tussen Coornhert en Kemp: *Tsamenspruecken*.⁵⁰

Coornhert moet naast de editie van Perna de beschikking hebben gehad over andere handgeschreven traktaten van Castellio. Zo vertaalde Coornhert een gedeelte van *De arte dubitandi*, onder de titels *Van 't deuchtlijck worden* en *Van het rechtveerdig worden*.⁵¹ De

vinden op WW 2, 538v. De schrijver van de proloog was Faustus Socinus, maar dit lijkt zowel Donteclock als Coornhert onbekend te zijn geweest. Zie over de rol die Coornhert speelde bij de verspreiding van Castellio's gedachtegoed in het Nederlands taalgebied ook: Becker, 'Sébastien Castellion et Thierry Coornhert', 11-25. Bruno Becker heeft in het verzameld werk van Castellio uit 1613, bewaard in de Universiteitsbibliotheek van de UvA (signatuur 073-196), verschillende aantekeningen gemaakt. In deze aantekeningen verwijst hij geregeld naar parallelle passages bij Coornhert. Ik heb van deze aantekeningen gebruik gemaakt.

⁴⁹ Delft, Gemeente-archief, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, notulen van de kerkenraad, 26 oktober 1579; 2 november 1579; 4 januari 1580; 11 januari 1580. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers*, 342-343.

⁵⁰ Kemp en Coornhert, *Tsamensprueken vande Predestinatie ende schickinge Godes*. Kemp vertaalde naast deze dialogen Castellio's traktaat tegen Martin Borrhaus over de predestinatieleer. Het geschrift werd opgenomen in het verzameld werk dat in 1613 in Haarlem bij Vincent Casteleyn, David Wachtendonck en Pieter Arentsz verscheen.

⁵¹ *Van 't deuchtlijck worden* verscheen rond 1608 bij Jacobus Migoen in Gouda; *Van het rechtveerdig worden* verscheen in 1613 bij Pieter Arentsz. Becker wees er op dat *Van het rechtveerdig worden* een onderdeel was van *De arte dubitandi*. *Van 't deuchtlijck worden* noemt

tekst van Coornherts beide vertalingen was gelijk. Ten opzichte van de tekst van Castellio benadrukte hij door middel van twee inlassingen sterker dat Zacharias en Elisabeth zondeloos waren geweest. Het zou kunnen dat het door Coornhert vertaalde gedeelte uit *De arte dubitandi* als apart traktaat circuleerde. In Coornherts vertaling heeft het traktaat een ander begin dan in het ons bekende manuscript van *De arte dubitandi*.⁵²

Coornhert gebruikte zijn vertalingen van Castellio in zijn polemieken tegen de gereformeerde predikanten. Castellio's geschriften waarschuwden naar het besef van Coornhert tegen het gespeculeer, het 'icariseren', van Calvijn en Bèze inzake de predestinatieleer.⁵³

Herman Herberths maakte op zijn beurt gebruik van Coornherts Castellio-vertalingen. Deze Goudse predikant weigerde de catechismus te preken, onder andere omdat hij zich in het mensbeeld niet kon vinden. De rechtzinnige gereformeerden die de catechismus verdedigden en hun hoorders voorhielden dat zij de zonde nooit volledig konden overwinnen, leken volgens hem op legerkapiteins die hun manschappen wel aanvuurden tot de strijd, maar de soldaten tevens waarschuwden dat zij

hij in zijn artikel niet. B. Becker, 'Iets naar aanleiding van Castellio's *Tractatus de Justificatione*', 124-132.

⁵² Er waren meer mensen die manuscripten van Castellio bezaten of onder ogen kregen. Boomgaert moet hebben beschikt over een manuscript van de *Calumnia* en daar zijn vertaling op hebben gebaseerd. In de editie van Perna uit 1578 was slechts een gedeelte van het werk opgenomen; in 1613 verscheen het pas in zijn geheel bij Tournay. Boomgaerts vertaling stamt uit 1577. Coolhaes heeft waarschijnlijk een manuscript onder ogen gehad van hetzij Castellio's *Contra libellum Calvinii*, hetzij Castellio's *De haereticis non puniendis*. Castellio, *De l'impunité des hérétiques/ De haereticis non puniendis*, 11.

⁵³ Coornhert, *Levende kalck (...)* vertaalt uyt den Latijne in Neder-lants door D.V. Coornhert, 58. Overigens is niet volledig zeker dat dit door Coornhert uitgegeven traktaat van Castellio is.

de strijd toch niet konden winnen. Deze vergelijking had Herman Herberts overgenomen uit Coornherts Castellio-vertaling.⁵⁴

Met name door het werk van Coornhert verschoof het zwaartepunt van de Castellio-receptie in de periode rond 1580. Tot die tijd was er met name aandacht geweest voor Castellio's pleidooien voor religieuze tolerantie en voor zijn uitgaves van mystieke werken. Vanaf 1578 verscheen een groot aantal geschriften op de markt dat te maken had met de leer van de predestinatie en de rechtvaardiging. Deze verschuiving ging niet ten koste van andere onderdelen van Castellio's werk. Belangstelling voor Castellio's werk over de Bijbel, over religieuze tolerantie en voor zijn uitgaven van de *Theologia Deutsch* en de *Navolging van Christus* bleef bestaan.⁵⁵

Een tweede verschuiving ten opzichte van de periode rond de beeldenstorm was dat mede door Coornherts optreden Castellio in een uitgesproken anti-gereformeerde hoek terecht kwam. Tekenend voor deze verschuiving was een vertaling van Castellio's *Conseil à la France désolée*, onder de titel *Vermaninghe ende raet voor*

⁵⁴ Van Veen, 'No one born of God commits sin', 341.

⁵⁵ De Leidse drukker Franciscus Raphelengius bracht in 1586, 1588, 1589 en 1594 dialogen van Castellio over de bijbel op de markt. Mensen als Herman Herberts en Coornhert gebruikten bovendien Castellio's bijbelvertaling. Herman Herberts, *Bekentenisse des gheloofs*, 135v. Coornhert kende de Franse Bijbelvertaling van Castellio. Coornhert, *Verscheyden t'samen-spraken* (WW 1, 446r) en waarschijnlijk ook diens Latijnse Bijbelvertaling (zie noot {45}). De voortdurende belangstelling voor Castellio's pleidooi voor religieuze belangstelling blijkt bijvoorbeeld uit Aggeus van Albada's uitgave van de Acten van de Keulse vredesonderhandelingen. Bergsma, *Aggaeus van Albada*, 23-29; 87-89; 98. Daarnaast bleven edities van Castellio's *Raet aen dat verwoeste Vranckrijck* op de markt verschijnen, bijvoorbeeld in 1603 in Hoorn. In Antwerpen verscheen in 1590 nog weer een uitgave van de *Theologia Deutsch*.

de Nederlanden. Castellio had in zijn traktaat zowel het katholieke als het protestantse fanatisme gehegeld. De vertaler schuift in het Nederlandse traktaat van 1578 in een inlassing de mislukking van de Pacificatie van Gent echter expliciet in de schoenen van de gereformeerden. De gereformeerden waren begonnen de gewetens van de katholieken te “forceren ende tyranniseren”.⁵⁶

Het werk van Coornhert bleek voor de Castellio-receptie van groot belang. In 1613 verscheen te Haarlem de *Opera Sebastiani Castellionis*. Een groot deel van dit verzameld werk bestond uit vertalingen afkomstig uit de kring rond Coornhert. De titelpagina van dit werk vertelt veel over de context waarin Castellio werd gerecipieerd. Op de titelpagina is de Hollandse tuin afgebeeld en hakt Willem van Oranje onder toeziend oog van de Allerhoogste de boom van de Spaanse tirannie omver. In de voorrede waarschuwde de uitgever voor het drijven van de rechtzinnige gereformeerde predikanten. Castellio was onderdeel geworden van een specifieke visie op de Nederlandse Opstand. In deze visie was de Opstand begonnen om de Nederlandse vrijheid en werd deze vrijheid op het spel gezet door rechtzinnige gereformeerde predikanten.

Castellio werd de schutspatroon van dissenters die meenden zich teweer te moeten stellen tegen de Publieke Kerk. In 1603 en 1612 bijvoorbeeld verschenen eveneens vertalingen van de *Conseil à la France désolée* in druk onder de titel *Raet aan dat verwoeste Vranckrijck*. Deze publicaties waren een reactie op een opmerkelijke actie van de gereformeerde predikanten in Friesland.

⁵⁶ *Vermaninghe ende raet voor de Nederlanden*, b3r. Een jaar later verscheen van dit traktaat een Franse versie. Zie over deze traktaten ook: Daussy, *Les Huguenots et le roi*, 160-162.

Ongevraagd waren ze een doperse vermaning binnengegaan om de daar aanwezige gelovigen te wijzen op hun dwalingen. Tot verrassing van de gereformeerde predikanten zaten de dopers op dit vermaan van de ongenode gasten niet te wachten en beletten zij de gereformeerden met “gheroep, singen ende andersins” het spreken. De gereformeerden besloten daarop Bèze in te zetten en vertaalden het boek waarin hij had betoogd dat ketters door de overheid moesten worden gedood.⁵⁷ De onbekende vertaler van Castellio's werk achtte het vervolgens geraden om te waarschuwen tegen “oproerische dwanggierighe scrybenten ende Predicanten”.⁵⁸

In 1616 probeerde de latere remonstrantse predikant Theodorus Boomius aan de hand van werk van Castellio duidelijk te maken dat binnen de gereformeerde beweging van meet af aan alternatieven waren geweest voor Calvijns predestinatieleer. Boomius werd onder andere vanwege deze vertaling in 1619 uit zijn ambt gezet.⁵⁹ Het is de vraag of Castellio voor het doel van Boomius nog wel bruikbaar was. Gereformeerden hadden Castellio inmiddels een plaats gegeven tussen ‘ketters’ als

⁵⁷ Geldorpius en Borgerman, *Een schoon tractaet des Godtghelerden Theodori Bezae*, iiiir/v.

⁵⁸ *Een lanteerne des Heeren*, *1v. *De Raet aen dat verwoeste Vrancrijk* maakte deel uit van dit traktaat. In 1612 bracht Gerrit Hendricksz het traktaat ongewijzigd nogmaals op de markt. Een jaar later bracht ook de Haarlemmer boekhandelaar Pieter Arentsz de vertaling van de *Conseil à la France désolée* op de markt. Ook in deze vertaling werd verwezen naar de vertaling van het werk van Bèze. *Raet aen dat verwoeste Vrancryc*, Haarlem [Jan Arentsz] 1613, a1v. De *Raet* uit 1613 werd ook opgenomen in het in 1613 in Haarlem verschijnende verzameld werk.

⁵⁹ Boomius, *Verclaringhe*. Dit traktaat is geen letterlijke vertaling van Castellio's annotatie bij Romeinen 9. Boomius heeft omvangrijke stukken toegevoegd, eveneens ontleend aan Castellio's geschriften.

Coornhert, Socinus, en Pelagius in. Johannes Cloppenburgh stelde in 1652 vast dat Castellio hoorde bij de anti-trinitariërs en dus niet thuis hoorde binnen de christelijke gemeenschap.⁶⁰ Volgens Smoutius had Castellio de Schrift bovendien omschreven als “duyster en onvolmaect”.⁶¹ Abraham Coster waarschuwde dat Castellio met zijn visie op de Bijbel het fundament van de religie aantastte.⁶² De tijd dat een gereformeerde zich met een gerust gemoed op Castellio kon beroepen was kortom voorbij.⁶³

Het feit dat Castellio in de loop van de tijd in een uitgesproken ongereformeerde hoek terecht kwam, betekende niet dat hij op het Nederlandse religieuze landschap geen of weinig invloed zou hebben uitgeoefend. Tot 1619 verschenen ruim 40 geschriften van Castellio op de Nederlandse markt. Dat benadert het aantal drukken dat van Calvijns werk op de Nederlandse markt verscheen.⁶⁴ De Nederlandse belangstelling ging daarbij

⁶⁰ Cloppenburch, *Kort begriip van de opkomste ende leere der socinianen*, 3-5, 17, 225. De Zuidhollandse synode bleek Castellio en Pelagius te zien als mensen die “teghen den grondt der waerheijt (...) leeren.” De Haagse predikant Hieronymus Hortensius moest in 1583, wegens zijn opvattingen over de rechtvaardiging, afstand van hen nemen. Roobol, *Disputation by Decree*, 161.

⁶¹ [Smoutius], *Antwoorde*, 42.

⁶² Coster, *Verdediginghe der H. Schriftuere*, 20r.

⁶³ Ook Arminius trachtte zich van Castellio te distantiëren. Zie Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt*, 70.

⁶⁴ Het is lastig exacte aantallen te geven. Sommige geschriften van Castellio worden wel genoemd, maar lijken verloren te zijn gegaan. Dat is bijvoorbeeld het geval met de vertaling uit 1577 van Boomgaert. Ook Donteclock noemt een geschrift van Castellio waarvan niet duidelijk is waarop hij precies doelt. Donteclock, *Antwoorde, op een boecxken*, a3r. Anderzijds publiceerde Coornhert een geschrift van Castellio waarvan onzeker is of het wel van Castellio is. Zie noot 53.

Zie over de uitgaven van geschriften van Calvijn op de Nederlandse markt: Van Veen, ‘Troost und Unterrichtung’, 115-126.

primair uit naar Castellio's uitgaven van middeleeuwse mystieke traktaten, zijn pleidooien voor tolerantie en zijn geschriften over de predestinatie- en rechtvaardigingsleer. Ook bestond er noemenswaardige belangstelling voor zijn Bijbelvertaling. Voor Castellio's geschriften over de klassieken, zoals zijn uitgave van Homerus of van de Sibillijnse kronieken, bestond in de Republiek geen aantoonbare belangstelling. Castellio werd de vaandeldrager van, zoals Coornhert het noemde, de onpartijdige christenen: mensen die de confessionele scherpstrijperij betreurden en tegenover het gereformeerde mensbeeld optimistisch streefden naar de vervolmaking van zichzelf. Deze stroming ontleende aan Castellio's geschriften argumenten en opvattingen om een alternatief te formuleren naast het gereformeerde gedachtegoed.

Dankwoord

De Fenna Diemer Lindeboom leerstoel biedt nieuwe mogelijkheden om onderzoek dat mij na aan het hart ligt uit te voeren. Ik dank het bestuur van de Faculteit der Godgeleerdheid en het college van Bestuur van de Vrije Universiteit voor het in mij gestelde vertrouwen. De instelling van de Fenna Diemer Lindeboom leerstoel is een duidelijk signaal dat het bestuur van de Faculteit der Godgeleerdheid vastbesloten is vaart te zetten achter een beleid dat moet resulteren in gelijke kansen voor mannen en vrouwen.

Ik dank mijn collega's van de vakgroep kerkgeschiedenis en kerkrecht met wie ik de liefde voor het historisch ambacht deel. Het is een voorrecht en een uitdaging voort te bouwen op de onderzoekstraditie die door mensen als Cornelis Augustijn, Christoph Burger, Frans van Stam en Jasper Vree is doorgegeven.

Een buitencategorie vormt Wim Janse. Wij kerkhistorici gunnen de faculteit een uitstekend decaan die met een voorzichtig soort vastberadenheid onze schreden richt, maar wij gunnen onszelf ook een uitstekend kerkhistoricus. Zowel voor je activiteiten op het ene als op het andere vlak: veel dank.

Ook de leden van het vrouwen netwerk theologie dank ik voor hun collegialiteit. Onze toekomst is zo veelbelovend dat we nog niet zijn toegekomen aan het bijhouden van een archief. Maar de beslissing, op een zeker tijdstip genomen, opnieuw een netwerk op te richten, was van historisch belang.

Het vinden van woorden om mensen te danken voor hun collegialiteit is een kunst op zich. Het vinden van woorden om mensen te bedanken die mij lief en dierbaar zijn is een nog grotere kunst. Van mijn ouders heb ik meer gekregen dan ik met woorden zeggen kan. Marieke zorgt ervoor dat de fietstocht van Amsterdam naar Weesp altijd korter is dan omgekeerd.

De kerkgeschiedenis is een bron van lering en vermaak en ik kijk ernaar uit samen met studenten uit deze bronnen te putten. Maar het is zaak maat te houden. Tijdgenoten van Castellio prezen zijn ascetische levenswijze en zijn studiezin. Maar Castellio's tijdgenoten waarschuwden ook dat hij zo weinig wijn zou hebben gedronken, dat hij een vroegtijdige dood was gestorven. Wij zouden kunnen trachten dat lot te ontlopen en daartoe sluit ik nu af. Ik heb gezegd.

Gebruikte afkortingen

CO	G. Baum, E. Cunitz, E. Reuss, <i>Ioannis Calvini Opera quae supersunt omnia</i> , 21 dln, Brunswick/ Berlijn 1863-1900.
Corr. de Bèze	<i>Correspondance de Théodore de Bèze</i> , Genève 1960-
WMV	<i>Werken der Marnix Vereeniging</i> , Utrecht 1870-1885.
WW	<i>Dieryck Volckertsz Coornherts Wercken. Waer van eenige noyt voor desen gedrukt zyn</i> , 3 dln, Amsterdam (Jacob Aertsz Colom) 1630.

Lijst van bronnen en geraadpleegde literatuur

- Delft, Gemeente-archief, Archief Nederlandse Hervormde Kerk, notulen van de kerkenraad.
- Anoniem, *Remonstrance ofte vertoogh aen den grootmachtigen Coninck van Spaengen etc (...) Wter Fransoysche in Nederlantsche sprake overgeset door M.I.L.*, 1566.
- C. Augustijn, 'Die Reformierte Kirche in den Niederlanden und der Libertinismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts', in: M. Erbe (ed), *Querdenken. Dissens und Toleranz im Wandel der Geschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von H.R. Guggisberg*, Mannheim 1996, 107-121.
- R. H. Bainton, 'The parable of the tares as the proof text for religious liberty to the end of the sixteenth century', in: *Church History*, 1 (1932), 67-89.
- B. Becker, 'De "Theologia Deutsch" in de Nederlanden der 16e eeuw', in: *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis*, 21 (1928), 161-190.
- B. Becker, 'Iets naar aanleiding van Castellio's Tractatus de Justificatione', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, ns 39 (1952), 124-132.
- B. Becker, 'Sébastien Castellion et Thierry Coornhert', in: *Studia Bibliographica in Honorem Herman de la Fontaine Verwey*, Amsterdam 1966, 11-25.

- W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*, Meppel 1983.
- [P. Bertius], *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiores, superiore saeculo scriptae vel a Belgis, vel ad Belgas. Tributae in Centurias II. in quibus multa theologica, politica, ecclesiastica, historica, quaedam etiam iuridica, et medica*, Leiden [Elzevier] 1617.
- P. Bloccius, *Meer dan twee hondert ketteryen, blasphemien, ende nieuwe leeringen, welck uit de Misse zyn ghecomen*, z.p. 1567.
- [N. Borremans], *Waerborg om geen quaed hals-gericht te doen. Dat is: een boek vertoonende hoemen tegen de toovenaers procedeert*, Amsterdam (Jan Hendricksz en Jan Rieuwertsz) 1657.
- [N. Borremans], *Het gevoelen van verscheyden zo oude als nieuwe schrijvers, aengaende de ketters, of men die vervolgen en hoe men met hun handelen zal*, Amsterdam (Thomas Iansz) 1663.
- J.G.J. van Booma (ed), *Communio clandestina. Archivalien der Konsistorien der heimlichen Niederländischen reformierten Flüchtlingsgemeinden in Goch und Gennep im Herzogtum Kleve 1570-1610*, 2 dln, 2010.
- [C. Boomgaert], *Vermaninghe aen Reynier Donteclock, tot verdedinghe ende bewijsinghe vande erffonde erffschuldt ende erffstraf zoo hy die leerd, zp [1610]*.
- Th. Boomius, *Verclaringhe, op het negende Capittel Pauli tot den Romeynen, ghetrocken wt de Latijnsche monumenten Sebastiani Castellionis (...) Inde Nederduytsche taele by den anderen ghestelt*, Utrecht (Jan Amelisz) 1616.
- P.C. Bor, *Vervolch vande Neerlandsche oorloghen, beroerten ende borgelycke oneenicheden zedert de doot des Princen van Orangien tot het innemen van Breda*, Leiden/ Amsterdam 1626.
- J. G. A. C. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630: een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek*, Nieuwkoop 1974.
- R. Buys, *De kunst van het weldenken. Lekenfilosofie en volkstalig rationalisme in de Nederlanden (1550-1600)*, Amsterdam 2009.
- F. Buisson, *Sébastien Castellion. Sa vie et son oeuvre*, Genève 2010.
- [S. Castellio], *Van ketteren, ofmen die oock vervolgen, off hoemen met haer handelen sal, des Doc Martini Lutheri, ende Johan. Brentii, oock andere veele der olden, ende by onsere tyden geleerder meyninghe ende bericht. Een boecxken in deser sware tijt gants notelick allen minschen, sonderlinge den voorstanders ende overicheyden seer nuttelick, daer wt te leeren wat haer ampt sy, in een soo twyvelachtigen ende peryckulosen saecke*, [Steenwijk] [Herman 't Zangers] [1565].

- S. Castellio, *Navolghinghe Christi. Hoemen alle ijdelheyt deser werelt versmaden, der sonde sterven ende Christum in ware ghelatenheyt nae volghen sal. Doer den hooch verlichten Thomam de Kempis over veel Jaren eerstmael geschreven ende nu van nieuws in Nederlantsche sprake getrouwelijck overgeset*, Rees (Derick Wijlicx van Santen) 1577.
- S. Castellio, *Een nuttelijcke ende seer stichtelijcke wtlegghinghe (voor alle menschen) vande predestinacie of verkiesinghe Gods*, Rees (Derick Wijlicx van Santen) zj.
- S. Castellio, *Dialogi IIII. De praedestinatione -De electione -De libero arbitrio- De fide -Eiusdem opuscula quaedam lectu dignissima. Quorum inscriptiones versa pagella ostendet. Omnia nunc primum in lucem data. 2. Pet. 3. Dominus non vult ut quisquam pereat, sed ut omnes corrigantur*, Aresdorfii [= Basel] (Theophilus Philadelphus [= Pietro Perna]) 1578.
- S. Castellio, *Vermaninghe ende raet voor de Nederlanden, waer in doorsake bewesen wort vanden tegenwoordigen inlantschen twist, ende oock de remedie daer teghen, maer principelijck wort hier bewesen ofmen de conscientien behoort te bedwingen. En wilt niet ordeelen leser voordat ghyt geheel overlesen ende nerstich gexamineert hebt*, 1578.
- S. Castellio, *Een lanteerne des Heeren, om de Savoyische waskeerse in te stellen, die eertijds, om Vranckrijck te verlichten, ontsteeken is: ghemaect door den God-geleerden Christelijcken Ridder, Sebastiaen Castalio, saligher ghedachten*, Hoorn (Gerrit Hendricksz) 1603.
- S. Castellio, *Vant deuchtlyck worden een schriftuerlijck ende heylsaem bericht. Waer inne de sproken, so wel die eenige daar tegen brengen, als die zulcx bevestigen, niet min onpartijdelijck, dan verstandelijck worden, verklaart, tot voorderinge vande ware doot der zonden ende leven der gerechticheyt inden gelovighen*, Gouda (Jacobus Migoen) [rond 1608].
- S. Castellio, *Een lanteerne des Heeren, om de Savoyische waskeerse in te stellen, die eertijds, om Vranckrijck te verlichten, ontsteeken is: ghemaect door den God-geleerden Christelijcken Ridder, Sebastiaen Castalio, saligher ghedachten*, Hoorn (Gerrit Hendricksz) 1612.
- S. Castellio, *Van het rechtveerdigh-woorden, een schriftuerlijck ende heylsaem bericht. Waer inne de spreucken, so wel die eenige daer tegen brengen, al die zulcx bevestighen, niet min onpartydelick dan verstandelijck worden verclaert: Tot voorderinghe vande ware doot der zonden, ende leven der gerechticheyt inde geloovige*, Haarlem (Pieter Arentsz) 1613.
- S. Castellio, *Opera Sebastiani Castellionis*, Haarlem (Vincent Casteleyn en David Wachtendonck, voor Pieter Arentsz) 1613.
- S. Castellio, *De l'impunité des hérétiques/ De haereticis non puniendis* (B. Becker et M. Valkhoff ed), Genève 1971.

- S. Castellio, *De arte dubitandi et confidendi ignorandi et sciendi* (E. Feist Hirsch ed), Leiden 1981.
- J. Cloppenburch, *Kort begriip van de opkomste ende leere der socinianen. Kortelick vervat in 11. capittelen. By een gebracht, ende grontelick wederleyt in de Nederlantsche tale*, Dordrecht (Vincent Caimax) 1652.
- C. Coolhaes, *Apologia, Een christelijcke ende billijcke verantwoordinge*, z.p. 1580.
- C. Coolhaes, *Toutzsteen*, 1584.
- D.V. Coornhert, *Van de toelatinghe ende decrete Godes bedenckinghe, of de heylighe Schrift ooc in hout sulcx als Meesters Johan Calvijn ende Theodore Besa daer van leeren*, Altena 1572.
- D.V. Coornhert, *Verscheyden t'samenspraken*, 1558-1588 (WW 1, 439r-461r).
- D.V. Coornhert, *Iustificatie des magistraets tot Leyden in Hollant*, 1579.
- D.V. Coornhert, *Van de toelatinghe ende decrete Godts...Gheschreven ende vercort by D.V. Coornhert, Berispinghe daer over van Reynier Donteclock, ende de antwoorde daer op van D.V. Coornhert...Vande erf-sonde: Of die in de H. Schriftuere, so wert bevonden als in den Catechismus ende by eenighe predikanten gheleert wert. Ondersoec van D.V. Coornhert. Antwoorde daer op, als mede opte replijck van der predikanten disputatione van de erf-sonde, [1582]* (WW 2, 524r-555v).
- D.V. Coornhert, *Hemel-werck, ofte quay toe-verlaet* (WW 2, 341r-376v).
- D.V. Coornhert, *Levende kalck (...) vertaalt uyt den Latijne in Nederlands door D.V. Coornhert, die daer bij gestelt heeft een korte antwoorde. Waar bij ghevoecht is een korte berispinge (zoo 't schijnt) Castellionis van Johannis Calvini leere vande voorzienicheyt Godes*, 1607.
- A. Coster, *Verdediginghe der H. Schriftuere des ouden ende nieuwen Testaments, teghens die vande Roomsche Kercke, Castalionem ende syne navolgers, bewijsende de zuyverheyt der zelve inde eyghene talen*, Rotterdam (Jan van Waesberghe) 1614.
- H. Daussy, *Les Huguenots et le roi. Le combat politique de Philippe Duplessis-Mornay (1572-1600)*, Genève 2002.
- I. Dingel, 'Religionssupplikationen der Französisch-Reformierten Gemeinde in Frankfurt am Main', in: I. Dingel en H. Selderhuis (ed), *Calvin und Calvinismus. Europäische Perspektiven*, Göttingen 2011, 281-296.
- R. Donteclock, *Proeve des Gouschen Catechismi, ofte korte onderwijsinghe, inde christelijcke religie, tot waerschuwinge van andere steden, ende haere ghereformeerde kercken, voor alle onnoodighe ende*

schadelijcke nieuwicheden, in saecken, de leere ende religie aengaende, Delft [1607].

- R. Donteclock, *Antwoorde, op een boecxken vande predestinatie ofte verkiesinghe Gods, eertijts ghedruckt onder den Name van Sebastiaen Castellion, ende onlangs herdruckt tot Leyden, sonder naeme vanden auteur ende den drucker, Delft (Jan Andriesz) 1607.*

- A. Duke en R.L. Jones, 'Towards a Reformed Polity in Holland, 1572-1578. "... ende voorts de nieuwe religie binnen desen lande te plantene"', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 89 (1976), 373-393.

- [B. Dwinglo], *Christalijnen Bril, Tot versterckinge van t'schemerende ghesicht der eenvoudighen die inde huydendaechsche verschillen der religie met onverstant yveren*, 1613.

- [B. Dwinglo], *Protest des auteurs vanden Christalijnen Bril*, Rotterdam [Matijs Bastiaensen] 1614.

- M. Erbe, *François Bauduin (1520-1573). Biographie eines Humanisten*, Gütersloh 1978.

- H. de la Fontaine Verwey, 'Reinier Telle traducteur de Castellion et de Servet', in: B. Becker, *Autour de Michel Servet et de Sebastien Castellion*, Haarlem 1953, 142-157.

- W. Frijhoff, 'Meertaligheid in de gouden eeuw. Een verkenning', in: *KNAW. Mededelingen*, 73/2 (2008).

- G. Geldorpius en I. Borgerman, *Een schoon tractaet des Godtghelerden Theodori Bezae vande straffe, welcke de wereltlijcke overicheydt over de ketters behoort te oeffenen*, Franeker (Gillis van den Rade) 1601.

- P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen 1956.

- C. Gilly, *Spanien und der Basler Buchdruck bis 1600. Ein Querschnitt durch die Spanische Geistesgeschichte aus der Sicht einer Europäischen Buchdruckerstadt*, Basel/ Frankfurt am Main 1985.

- C. Gilly, 'Sebastian Castellio und der politische Widerstand gegen Philip II von Spanien', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 77 (1997), 23-40.

- J.L. van der Gouw, "Herman Herbers te Wezel," in: P.H.A.M. Abels and N.D.B. Habermehl (ed), *In en om de Sint-Jan: Bijdragen tot de Goudse kerkgeschiedenis*, Delft, 61-74.

- H. de Groot, *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas*, 1613 (E. Rabbi ed), Leiden/ Boston/ Köln 1995.

- H.R. Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt vom Späthumanismus bis zur Aufklärung*, Basel/ Stuttgart 1956.

- H.R. Guggisberg, *Sebastian Castellio. Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz*, Göttingen 1997.
- A. Hamilton, *The Family of Love*, Cambridge 1981.
- Herman Herberths, *Bekentenisse des gheloofs*, Gouda (Jan Zas Hoensz) 1591.
- C.C. Hibben, *Gouda in Revolt. Particularism and Pacifism in the Revolt of the Netherlands 1572-1588*, Utrecht 1983.
- V. Hoorens, *Een ketterse arts voor de heksen. Jan Wier (1515-1588)*, Amsterdam 2011.
- H.Q. Janssen en J.J. van Toorenenbergen (eds), *Acten van Classicale en Synodale vergaderingen der verstrooide gemeenten in het land van Cleef, Sticht van Keulen en Aken, 1571-1589*, Utrecht 1882 (WMV II/II).
- A.J. Jelsma, *Adriaan van Haemstede en zijn martelaarsboek*, 's-Gravenhage 1970.
- [F. Junius], *Brief discours envoyé au Roy Philippe nostre Sire & souverain Seigneur, pour le bien & profit de sa Maesté, & singulierement de ses Pais Bas: auquel est monsté le moyen qu'il faudroit tenir pour obvier aux troubles & emotions pour le fait de la Religion, & extirper les heresies pululantes en ses dits pais*, 1565.
- B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht, 1578-1620*, Oxford 1995.
- B.J. Kaplan, "'Dutch" religious tolerance: celebration and revision', in: R.Po-Chia Hsia en H. van Nierop (ed), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*, Cambridge 2002, 8-26.
- D.A. Kemp en D.V. Coornhert, *Tsamensprueken vande predestinatie ende schickinge Godes, verkiesinge, vrye wille, tgheloove. Eerst ghemaect int Latijn door den vermaerden, hoochgeleerden ende godsaligen Sebastiaen Castellion, ende nu tot vorderinghe vande kennisse der waerheyt voor allen liefhebbers der selver in Nederlandtsche tale overgheset*, [Utrecht] [Coenraet Henricksz] 1581.
- C. Kooi, *Liberty and Religion. Church and State in Leiden's Reformation 1572-1620*, Leiden/ Boston/ Köln 2000.
- M.E.H.N. Mout, 'Het intellectuele milieu rond Willem van Oranje', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), 596-625.
- M.E. Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen 1951.

- H.A. Oberman, *Die Reformation. Von Wittenberg nach Genf*, Göttingen 1986.
- H. Robinson (ed), *The Zurich Letters Comprising the Correspondence of Several English Bishops and others*, 2 dln, Cambridge 1842-1845.
- M. Roobol, *Disputation by Decree. The Public Disputations between Reformed Ministers and Dirck Volckertszoon Coornhert as Instruments of Religious Policy during the Dutch Revolt (1577-1583)*, Leiden/ Boston 2010.
- F.L. Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, Dordrecht 1980 (tweede druk).
- H. Schilling, 'Europa in der werdenden Neuzeit –oder: 'Was heißt und zu welchem Ende studiert man Europäische Geschichte?''', in: KNAW, *Heineken Lectures* 2002, 63-81.
- A.A. van Schelven, *Uit den strijd der geesten*, Amsterdam 1944.
- [A. Smoutius], *Antwoorde op de voor-reden en na-reden: ghestelt voor en achter dit gepretendeerde boeck Sebastiani Kastelii: in welke wort aen-gewezen dat den Auteur van de zelve drijft het Christen-doden ende niet het Ketter-doden*, 1614.
- J.F. van Someren (ed), *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. La correspondance du Prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesembeke*, Utrecht/ Amsterdam 1896.
- J. Spohnholz, 'Multiconfessional Celebration of the Eucharist in Sixteenth-Century Wesel', in: *Sixteenth Century Journal*, 39/3 (2008), 705-29.
- [R. Telle], *Corte ende duydelijcke wederlegginghe, van'tghene door Mr. Johan Calvijn, tot beweringe vande macht der overheyt, int straffen der ketteren, by gebracht wert: in seker boecxken van hem ge-intituleert: Wederlegginghe der dolinghen van Michiel Servet, daer oock gheleert wert datmen de ketters metten swaerde moet straffen. Eertijds int Latijn geschreven door den Godvruchtigen, ende seer gheleerden Sebastiaen Castellio, ende nu int Nederlants getrouwelijck vertaeldt: ende met een voorreden verrijckt, nut ende oirbaerlijck gelesen in dese ghevaerlijcke tijden*, [z.p] 1613.
- P. Valkema Blouw, 'Een vergeten ondergrondse drukker: Herman 't Zangers in Steenwijk (1565-1580)', in: A. Gerits (ed), *For Bob de Graaf*:

antiquarian bookseller, publisher, bibliographer: Festschrift on the occasion of his 65th birthday, Amsterdam 1992, 174-187.

- P. Valkema Blouw, *Typographia Batava, 1541-1600: repertorium van boeken gedrukt in Nederland tussen 1541-1600*, Nieuwkoop 1998.

- M.G.K. van Veen, 'No one born of God commits sin: Coornherts perfectionism', in: *Dutch Review of Church History*, 84 (2004), 338-357.

- M. van Veen, 'Trost und Unterrichtung. Niederländische Calvin-Übersetzungen bis 1618', in: I. Dingel en H. Selderhuis (ed), *Calvin und Calvinismus. Europäische Perspektiven*, Göttingen 2011, 115-126.

- M. van Veen, *De kunst van het twijfelen. Sebastian Castellio (1515-1563): humanist, calvinist, vrijdenker*, Zoetermeer 2012.

- H. de Waardt, 'Witchcraft, Spiritualism, and Medicine: The Religious Convictions of Johan Wier', in: *The Sixteenth Century Journal*, 42/2 (2011), 369-391.

- G.K. Waite, *Eradicating the Devil's Minions. Anabaptists and Witches in Reformation Europe, 1525-1600*, Toronto 2007.

- J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580*, 1994.

S. Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme*, 1983.